

rasında yanında bulunmaktan ibaretti. Daha sonra Huceriyye'nin hizmet alanına halifenin muhafız birliklerinin yaptığı diğer işler de girmeye başladı ve onlara birçok yeni görev verildi; bunlar arasında iç isyan ve ayaklanmaların bastırılması da yer alıyordu. Kumandanlarından ikisinin Bağdat'ın doğu yakasının başına getirilmesinden, Huceriyye'nin devlet idaresinde etkili bir fonksiyon icra ettiği anlaşılmaktadır. Fakat bu devrin uzun sürmediği ve İbnü'r-Râik'in emîrî-ümerâliği ele almasından sonra Huceriyye'nin muhafız ordusu içerisinde artık varlığını devam ettiremediği görülmektedir.

Muhtârûn. Halife Mu'tazid-Billâh zamanında muhafız ordusunun Muhtârûn adı verilen birliği, aynı ordudaki diğer birliklerin cesaretiyle tanınan askerleri arasından seçilerek oluşturulmuştur. Bu askerler kumandanlarına nisbet edilerek Boğaviyye, Mesrûriyye, Bekcûriyye, Yânisîyye, Müflihiyye, Kündaciyye ve Nasîriyye adlarıyla anılırdı.

Sâciyye. Muhafız ordusunun Türk asıllı kumandanlarından Yûsuf b. Ebû's-Sâc'a bağlı olarak hizmet gören kıtalaradır. Yûsuf'un ölümünden sonra bu birlikler Münis el-Muzaffer ile hâdimi Yelbak'ın sevk ve idaresine geçmiştir. Sâciyye'nin siyasî hareketlerde önemli rol oynadığı görülür. Halife Muktedir-Billâh, Münis ve diğer kumandanlara karşı mücadelesinde Sâciyye'ye dayanmıştır. Sâciyye'nin Kâhîr-Billâh'ın iktidardan düşürülüp yerine Râzî-Billâh'ın getirilmesinde de önemli katkısı olmuştur.

Mesâffîyye. Bunlar da Sâciyye gibi siyasî hareketlerde etkin rol oynamış ve halife üzerinde hâkimiyet kurmuşlar, ancak başka bir birlikle aralarında çıkan anlaşmazlık sonucu çatışmaya girmeleri üzerine Bağdat'tan sürülmüşlerdir.

el-Gilmânü's-Sûdân. Muhafız ordusunun zencilerden oluşan gulâm birlikleridir. Ebû'l-Abbas es-Seffâh zamanında Musul'a gönderilen Yahyâ b. Muhammed'in kumandasındaki orduda 4000 kadar zenci asker bulunuyordu. Afrika'nın doğu sahillerinden getirilen kölelerin Basra ve civarına yerleştikleri ve Şattularap arazisini işlemek için çalıştırıldıkları bilinmektedir; zenci gulâmların kaynağının bu bölge olduğu söylenebilir.

B) Mısır-Endülüs. Ahmed b. Tolun'un ordusunda 24.000 Türk, 42.000 zenci gulâm bulunduğu söylenir. İhşid'den gulâm-

lardan oluşan çok büyük bir orduya sahipti. Fâtımîler'in ordusunda zenci ve çoğunluğu Slav asıllı beyaz gulâm birlikleri vardı. Eyyübîler'de de Türkler'den satın alınarak veya devşirilerek belli bir askerî eğitimden geçtikten sonra âzat edilen memlûkler ordunun en çetin muharrip sınıfını teşkil ederd. Özellikle Melik Sâlih Necmeddin Eyyüb devrinde (1240-1249) memlûklerin sayısı çok arttı ve önemli askerî mevkilere onlar getirildi. Orduya hâkim olan bu memlûkler (Bahriyye) daha sonra el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah'ı öldürerek Eyyübî Devleti'ne fiilen son verdiler (648/1250) ve tarihe Memlûkler adıyla geçen yeni bir devlet kurdular (bk. MEMLÛK; MEMLÛKLER; ayrıca bk. BAHİRİYYE; BURCİYYE). Endülüs Emevî Devleti'nin ordusunda ve sarayda ise daha çok üst seviyede bulunanlarına "fityân" (fetâ) denilen Frenk asıllı gulâmlar hizmet görmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 391; Belâzûrî, *Fütûh*, Kahire 1978, s. 297; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 530; a.mlf., *Kitâbü'l-Büldân*, s. 242 vd., 255 vd., 258 vd.; İbn Hurdâzbi, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 39; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), X, 62 vd., 140 vd., 311 vd.; İbn Abdürabbih, *el-İk'dü'l-ferid*, Kahire 1949-65, II, 203; Ebû Bekir es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râdî-Billâh ve'l-Müttâkı-Lillâh* (nşr. H. Dunne), Beyrut 1403/1983, tür.yer.; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, VI, 112; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, Köprülü Ktp., nr. 1076, vr. 1^ab, 3^b; Mes'ûdî, *Mürâcü'z-zeheb* (Abdülhamid), IV, 53 vd.; İbn Havkal, *Şâretü'l-arz*, s. 468; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, Bağdad, ts., I, 38 vd., 116 vd., 156 vd., 194 vd., 202 vd., 232 vd., 256 vd., 352 vd.; Sâbî, *Rusûmü dâri'l-hilâfe*, s. 8, 12, 16, 25, 85, 91; a.mlf., *el-Vüzerâ* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1958, s. 17, 18 vd., 20 vd.; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 85; Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribü'l-ümem* (nşr. H. F. Amedroz), Kahire 1334/1916, s. 225, 229, 231, 255-257, 268, 301, 309, 329; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, Beyrut 1965-66, V, 444; VII, 42; VIII, 57 vd., 216 vd.; İbn Haldûn, *el-İber*, Beyrut 1971, III, 257; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 268; V, 471, 490; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, II, 233; Hasan İbrâhim Hasan — Ali İbrâhim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Kahire 1939, s. 184, 229; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 100 vd., 414; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris 1950-53, I, 265; II, 122-123, 226; III, 97; D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâside*, Damas 1959-60, I, 325, 330, 370-375; II, 403, 413, 452 vd., 587 vd.; a.mlf., "Ghulâm", *El²* (Fr.), II, 1104 vd.; A. Dixon, *The Umayyad Caliphate*, London 1971, s. 147, not 17; Hasan Ahmed Mahmûd, *el-İslâm ft Asya'l-vuşta*, Kahire 1972, s. 162 vd.; Fârûk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye ft'l-âsri'l-fevda'l-askerî* (247-334/861-946), Bağdad 1397/1977, I, 138 vd.; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 67, 69, 80-85; D. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, New Haven-London

1981; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1982, II, 195, 281 vd.; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1983, II, 223-239, 258 (5 nolu dipnot); Mustafa Zeki Terzi, *Abbâsiler Döneminde Askerî Teşkilât* (doktora tezi, 1986), İSAM Ktp., nr. 4313, s. 46-67; a.mlf., "Abbâsî Kara Ordusunun Merkezi İdaresi ve Sınıfları", *TTK Belleten*, LI/205 (1988), s. 1529-1533; Şemseddin Günaltay, "Abbâsoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", a.e., VI/23-24 (1942), s. 194; W. Hoenerbach, "Zur Heeresverwaltung der Abbâsiden", *Isl.*, XXIX (1950), s. 256-290; Kubbel, "Sur le système militaire des Omayyades", *Palestinsky Sbornik*, IV/67, Moskova 1959, s. 118 vd.; Bosworth, "Ghaznevid Military Organisation", *Isl.*, XXXVI (1961), s. 40 vd.

MUSTAFA ZEKİ TERZİ

C) İran. Abbâsî Devleti'nin IX. yüzyıldan itibaren çöküş dönemine girmesiyle İran'da mahallî hânedanlar kurulmaya başladı. Bunlardan Horasan'daki Tâhirîler'le Sâmânîler, halifelik sarayına muhafız olarak istihdam edilmek üzere Türk esirleri gönderdiler. Daha önce de Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir haraç dahilinde Oğuzlar'dan 2000 esir yollamıştı. Ayrıca Sâmânîler'den Nûh b. Esed Semerkant valisi iken Mu'tasım-Billâh'a Türk esirleri temin ediyordu. Mütevekkil-Alellah hilâfet makamına geçince Tâhirîler hediye olarak kadın erkek 200 esir göndermişlerdi. Bu devletler için IX. yüzyılda esir ticareti önemli bir kazanç vasıtası oldu. Aynı yıllarda kurulan diğer devletlerin orduları için de Türk esirlere büyük bir talep başlamıştı. Orta Asya bozkırlarındaki bu esir trafiği önce Tâhirîler'in, sonra da Sâmânîler'in kontrolünde bulunuyordu. Sâmânîler, Ceyhun nehrini geçen her Türk esirinden 70 ile 100 dirhem ücret alıyorlardı. Esir ticaretinin yapıldığı başlıca sınır şehirleri Çâç (Şâş) ve İsficâb idi. Buhara'da da zengin pazarlar kuruluyor ve halkın kazanç kaynaklarından birini bu ticaret oluşturuyordu. Nizâmülmülk *Siyâsetnâme* adlı eserinde, bu alışverişe uygun olarak yakışıklı ve güzel yüzlü gulâmlar satın alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Ticaretin yanı sıra Tâhirîler ve Sâmânîler de ordularına gulâm asker almışlardır. Başlangıçta bu devletlerin yöneticileri, garnizon şehirlerine yerleşmiş Arap unsurlarla mahallî İranlı askerlere dayanmaktaydı. Zamanla bu yöneticiler ordularını, efendilerine daha bağlı oldukları için profesyonel gulâm askerlerden teşkil etmeye başladılar. Ayrıca onların yerleştikleri ülkede hiçbir mal varlıkları bu-

lunmuyordu. Sâmnî gulâm kumandanı Kara Tegin İsficâbî bu durumu, "Askere yakışan, gittiği her yere sahip olduğu her şeyi alıp götürmesidir; böylece hiçbir şey ona ayak bağı olmaz" şeklinde açıklıyordu. Buna karşılık Selçuklu gulâm kumandanlarından Sav Tegin'in öldükten sonra geride bıraktığı servet dilere destan olmuştur.

Gulâm hukuken efendisine aitti ve onun ölümünde herhangi bir menkul mal gibi mirasçısına intikal ediyordu. Saffârî Emîri Ahmed b. Muhammed b. Halef vefat ettiği zaman yerine geçen oğlu Halef b. Ahmed gulâmları yanına çağırarak kendilerini ne yapması gerektiğini sordu. Gulâmlar efendilerinin mirası olduklarını, hizmetine kabul ederse kalacaklarını, serbest bırakırsa gideceklerini söylediler; Halef de hizmetinde kalmalarını istedi. Mahmûd-ı Gaznevî'nin âzat etmeyip oğlu Mesud'a miras bıraktığı gulâm kumandanı Anuş Tegin Hasa ölümünden az önce isteği üzerine âzat edildi. Sultan onun şahsî gulâmlarının dağıtılmasıyla ilgili son arzusunu da kabul etmiş ve onları saray hizmetine alarak otuz tanesini kendisi için ayırdıktan sonra diğerlerini oğullarına paylaştırmıştı. Selçuklular'da da ölen sultanın gulâmları yeni tahta geçen hükümdarın hizmetine giriyordu. Gazneliler ve Selçuklular gibi hânedanların idaresinde gulâmlar mîrâhur, emîr-i câmedâr, emîr-i silâhdâr, çetrdâr ve taştdâr vb. önemli saray memuriyetlerinde bulundular; bunlar arasında devlet kuranlar dahi oldu. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın saltanatı sırasında gulâm Anuş Tegin Garçei taştdâr idi. Daha sonra Hârizm valiliğine tayin edilince burayı özerk bir bölge gibi idare etti ve onun soyundan gelenler Hârizmşahlar Devleti'ni kurduklar.

Efendilerin gulâmlara iyi muamele etmesi menfaatleri açısından gerekli idi. Bir hükümdar veya kumandan gulâmlarına kötü davrandığı veya onların sadakatini kaybettiği zaman durum çok kötü olabilirdi. Meselâ Ziyâfîler'den Merdâvic b. Ziyâr ve Sâmnî Emîri Ahmed b. İsmâil gulâmlarına kötü davrandıkları için onlar tarafından öldürüldüler. Aynı şekilde Alparslan'ın oğullarından Arslan Argun da geç kaldığı için cezalandırıldığı bir gulâmı tarafından bıçaklanarak öldürülmüştü. Yine İmâdüddin Zengî b. Aksungur'un öldürülme sebebi de gulâmlarına kötü davranmasıydı. Zengî'nin

şahsî muhafızları Türk, Rum ve Ermeni büyüklerinin oğullarından oluşuyordu. Zengî bu çocukları hadım ettirir, böylece nesillerinin devamını engellerdi. Bunlar Zengî'nin maiyeti olmalarına rağmen ondan intikam almak için fırsat bekliyorlardı. Nihayet Ca'ber Kalesi kuşatması sırasında Zengî'yi uykuda iken öldürdüler. Gulâmların bir kısmı Zengî'nin yaptırdığı gibi hadım ediliyordu. Ayrıca yükselmek açısından geçerli bir yol sayıldığı için gönüllü olarak kendini hadım ettiren gulâmlar da vardı. Bunlardan biri, Selçuklu devrinin önde gelen gulâm kumandanlarından Sav Tegin idi.

İran'da hüküm süren Saffârîler gulâmları devlet hizmetinde kullanan ilk hânedanlardan biridir. Saffârî emîrlerinden Ya'küb b. Leys'in 2000 kişilik bir gulâm birliği vardı. Bunlardan seçilen muhafız kıtası merasim günlerinde tahtın iki tarafında saf olmakta, değerli elbiseler giymekte, altın ve gümüş kakmalı kalkanlar, silâhlar ve mızraklar taşımakta idiler. Ya'küb'un kumandanlarından Sebük Eri de Halaç Türkleri'nden bir gulâmdı ve Zâbülistan üzerine yapılan bir akın sırasında esir edilmişti. Ya'küb'un kardeşi Amr b. Leys küçük yaşta birçok esir satın alarak onları yetiştirip kumandanlarına hediye etmiş, daha sonra da çeşitli hediye ve paralar vererek bu gulâmlardan efendilerinin sıralarını öğrenmişti. Sâmnîler'in Mâverâünnehir ve Horasan'daki ordularının nüvesini gulâm-muhafız kuvveti oluşturuyordu; Nasr b. Ahmed'in 10.000 kadar gulâmı bulunduğu rivayet edilmiştir. Sâmnî emîrleri bu muhafız kuvvetini meydana getiren Türk askerlerinin, hânedanın merkezleştirme siyasetini kabul etmeyen dihan sınıfının askerî etkisine karşı bir denge unsuru olabileceğini umuyorlardı. Ancak gulâmların çeşitli saray isyanlarında, taht değişikliklerinde ve emîrlerin öldürülmesinde oynadıkları rol bu ümidin gerçekleşmesine engel olmuştu ve beklenenin aksine Türk gulâmları sarayı yönetir duruma gelmişlerdi. Bununla beraber Sâmnî gulâm birlikleri savaşlarda disiplin ve cesaretle savaşmaktaydılar. Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alp Tegin, Sâmnî Emîri Ahmed b. İsmâil'in gulâmı idi. Alp Tegin'in de Sebük Tegin dahil olmak üzere 2000'den fazla gulâmı vardı. Ayrıca Sâmnî Devleti'nin sonlarına doğru eyalet valileri ve Kara Tegin gibi kumandanlar ge-

niş ölçüde gulâm topluyorlardı. Sebük Tegin daha sonra Büst'e ve Kara Tegin'in gulâmlarının elinde bulunan vilâyetlere hâkim olmuştu. Aynı şekilde Kuhistan'da hüküm süren Sımcûrî ailesinin atası Sımcûr da Sâmnîler'den İsmâil b. Ahmed'in gulâmı idi ve onun da kendi gulâmları vardı.

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*'nin bir bölümünü Sâmnî ordusundaki gulâmların eğitimine ayırmıştır (s. 134-135). Kitapta anlatıldığına göre gulâmların eğitilmesi yedi yıl sürer, bir gulâm olgunluk çağına ulaşmadıkça hiçbir önemli işe tayin edilmez, kendisine emîrlik ve valilik verilmezdi; nitekim Alp Tegin otuz beş yaşında iken Horasan sipehsâlârlığına yükselmişti. Bu husus göz önünde tutulduğunda gulâmların saray veya okullarda yetiştirilmiş olduğu anlaşılır. Ancak yine Nizâmülmülk'e göre Sebük Tegin satın alındıktan üç gün sonra Alp Tegin tarafından terfi ettirilmişti. Bu durumdan, kitabın anlattığı gulâm yetiştirme sisteminin uygulamadan çok ideale yönelik olduğu sonucu çıkarılabilir.

X. yüzyılda İran'daki devletler içinde askerî alanda gulâm istihdamı yaygınlaşmıştı. Meselâ Deylemlî hânedanlardan Ziyâfîler ile Büveyhîler bunlardandır. Büveyhîler'den Muizzüddeve Ahmed'in gulâmlarının çoğu Türk'tü. Azerbaycan ve Doğu Kafkasya'daki İranlı hânedanlar da ordularına Hazar ve Rusya topraklarından getirtilen esirleri aldılar. Aynı şekilde Azerbaycan'daki Şirvanşahlar'ın da gulâmlardan meydana getirilen muhafız birlikleri vardı.

Kendileri de gulâmlıktan gelen Gazneliler çok uluslu ordularını bir gulâm birliği nüvesi etrafında oluşturmuşlardı. Bu ordunun çoğu Türk'tü, fakat zamanla Hintliler de alınmıştı. Mes'ûd b. Mahmûd'un hükümdarlığı zamanında gulâmların sayısı 4000-6000 arasındaydı; bunlar yine gulâm kökenli sâlâr-ı gulâmân tarafından yönetiliyordu. Gulâmlar savaşlarda vurucu güç olarak kullanılırdı. Merasimlerde, bu sınıf içinde süslü üniformaları, murassa' silâhları ve arslanlı bayrakları ile dikkat çeken özel birer grup olarak gulâmân-ı sarây, gulâmân-ı hâssa veya gulâmân-ı sultânî denilen sultanın şahsî muhafızları yer alıyordu. Sultan valiliğe veya sefere tayin ettiği kumandanlara destek gerektiğinde kendi gulâmlarından veriyordu. Meselâ Ahmed Yinal Tegin 1031'de Hindistan'a ta-

vin edilince Sultan Mesud ona 130 gulâmını vermişti.

Gazneliler, Hârizm bölgesini topraklarına katıncaya kadar esirleri doğrudan Horasan'ın kuzey uçlarındaki bozkırlar yoluyla temin ediyor, çoğunu da Mâverâünnehir'deki esir pazarlarından satın alıyorlardı; ayrıca bunların bir kısmı hediye olarak geliyor, bir kısmı da savaşlarda esir düşen düşman askerleri arasından seçiliyordu. Sultan Mahmud'un Kannevç seferi sonunda 53.000 esir elde edilmiş, doğu İslâm dünyasının her tarafından Gazne'ye gelen esir tüccarları bunların her birini 2 ile 10 dirhem arasında bir ücretle satın almışlardı. Gazneli vezirlerinin de gulâmları vardı; hatıta rivayete göre Sultan Mahmud, veziri Fazl b. Ahmed el-İsferâyînî'yi bir gulâmını kendisine vermediği için azletmişti.

XI. yüzyılda İran'a hâkim olan Türk hânedanları, kendi kabile gruplarından çok gulâm birliklerine güvendiler ve ordularını büyük ölçüde bunlardan teşkil ettiler. Karahanlı saray ve askerî teşkilâtında da gulâmların yer aldığı anlaşılmaktadır. Karahanlı İlig Han Nasr'ın 500 Türk gulâmı okçudan oluşan özel bir askerî birliği vardı. Yûsuf Kadir Han'ın Gazneli Mahmud'a verdiği hediyeler arasında Türk gulâmları bulunmaktaydı. Satın alma yoluyla temin edilen acemi gulâmlar, başta hükümdar sarayı olmak üzere devlet ileri gelenlerinin kapılarında yetiştirilmekteydi. Karahanlı hükümdarlarına ait gulâmların sayısı, Selçuklu Sultanı Sencer zamanında 12.000'i bulmuştu. Bunun yanı sıra vezir, hâcib, kapıcıbaşı gibi ileri gelen emîrlerin de gulâmları vardı.

Büyük Selçuklular, ücretli ve profesyonel bir ordunun devleti korumak ve genişletmek için gerekli olduğunu kabul ediyordu ve ordunun bir bölümünü sultanı ve sarayı korumakla görevli gulâmân-ı sarây oluşturuyordu. Bunlar Türk, Arap ve Deylemli gibi çeşitli milletlerden küçük yaşlarda saray hesabına satın alınır ve özel olarak yetiştirilirdi. Ayrıca Selçuklu sultanlarına hediye olarak da gulâm geliyordu. Âmid-i Horasân lakabıyla tanınan Muhammed b. Mansûr, Sultan Alparslan'a 100 Türk gulâm hediye etmişti. Selçuklu devrinde saray en büyük gulâm yetiştirme merkeziydi. Bunun dışında gulâmlar genelde sahipleri tarafından eğitiliyordu. Sultanın gulâm-larından güzel yüzlü yirmi tanesi elçi kâbülünde gösterişli elbiseler giymiş ola-

rak murassa' silâhlarıyla tahtın etrafında dururdu. Gulâmlara yılda dört defa "bistegâni" denilen maaş verilirdi. Gulâmların doğrudan sultanın emrinde bulunmayan kısmı sipehsâlâr veya emîr denilen kumandanların idaresinde görev yapardı. Selçuklu hatunlarının da gulâmları vardı. Meselâ büyük emirlerden İhtiyârüddin Cevher et-Tâcî Sultan Sencer'in annesinin gulâmı idi ve onun ölümünden sonra kendisine kalmıştı. Orduda gulâmların çok önemli bir yeri vardı: Gulâmlıktan yetişme kumandanlar özellikle batı yönündeki genişlemede ve buradaki mahallî hânedanlara karşı yapılan savaşlarda başarılı olmuşlardı. Ayrıca bunlar, efendileri olan Selçuklu sultanlarına öteki Türk ve Türkmen grupları karşı çıktıkları zamanlarda sadık kalmışlardı. Meselâ Melikşah'ın, amcası Kavurd Bey'e hükümrânlığını kabul ettirme mücadelesinde Emîr Sav Tegin önemli rol oynamıştı. Yine Irak Selçuklularından I. Tuğrul ile Dâvûd b. Mahmûd arasındaki savaşta (1132) gulâmlıktan gelen kumandanlardan Has Bey Belengerî ile kardeşi ve birkaç Türk emîri Tuğrul tarafına geçmişti.

Selçuklu gulâmları arasında Türkler'in yanında Rum, Ermeni ve Zenciler de (Habşiler) vardı. Gulâm kumandanları bazan genç sultanlar üzerinde etkili oluyor ve onları baskı altında tutuyordu. Meselâ Kara Sungur, Çavlı Candar, Bozaba, Abbas, Abdurrahman b. Togayürek, Has Bey Belengerî, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a tahakküm eden emîrlerdi. Hatta Sultan Sencer'in dahi başarılı gulâmların etkisinde kaldığı rivayet edilir. Vezir Nizâmülmülk'ün çevresinde de âdetta bir hükümdar gibi gulâm birliği toplanmıştı. Onun ölümünden sonra "Nizâmiyye" adıyla anılan bu gulâmlar devlet siyasetinde birleştirici bir rol oynamış ve Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından oğlu Berkıyaruk'u tahta çıkarmışlardı. Devletin çökmeye başladığı dönemde bazı gulâm kumandanları genç şehzadelere atabeg ve nâib tayin edildiler; böylece kuvvet ve kudret onların eline geçti. Bu atabegler, Selçuklu ülkesinin çeşitli yerlerinde İldenizliler (Azerbaycan), Zengîler (Suriye ve el-Cezîre), Ahlatşahlı (Van) gibi hânedanlar kurdular; hatta İldenizliler bir ara Irak Selçuklu Devleti'nin kaderine hâkim oldular. Hârizmşah orduları da büyük ölçüde satın alınan veya savaşlarda esir edilen gulâmlara dayanmaktaydı. Hârizmşah Alâeddin Mu-

ammed Gazne'yi ele geçirdiğinde (1215) burada bulunan 400 köleyi kendisi için alıkoymuştu. Hassa ordusu gulâmlardan oluşuyor ve her an sultanın emrinde bulunuyordu. Ayrıca bu ordudan seçilen ve "havâss-ı gulâmân" denilen bir grup da sultanın güvenliğini sağlamak için çevresinde koruma görevi yapıyordu.

İran'ı istilâ eden Moğollar'da gulâm-lık müessesesine rastlanmamakta, XV. yüzyılda Doğu Anadolu'da ve İran'ın batı kısımlarında hüküm süren Türkmen Akkoyunlu Devleti'nde ise bu kurum görülmektedir. Safevî hükümdarlarından Şah I. Abbas, devlet siyasetinde önemli rol oynayan bazı birliklerin hilekârlık ve güvenilmezliklerine daha fazla tahammül edemeyip Gürcü, Ermeni ve Çerkezler'den yeni birlikler meydana getirmeye karar vermişti. Bu birlikleri oluşturan esirlerin çoğu Kafkasya'daki savaşlarda ele geçirildi ve İslâm dinini kabul etmelerinden sonra orduda görevlendirildi. Gulâmlar ücretlerini doğrudan şahın hazinesinden alıyorlardı. Ancak bunların hepsi asker olarak yetiştirilmedi. Genelde çoğu saray hizmetlerinde ve hassa idaresinde kullanıldı. 1598'de Allahverdi Han adındaki bir gulâm askerî kuvvetlere başkumandan tayin edildi. Safevî gulâmlarının çoğu köle veya gulâmların oğulları idiler. Orduda görev yapan gulâmlar devrin seyyahları tarafından 10.000-18.000 kişi arasında gösterilmiştir. Genelde bu gulâmların ana birlikleri, onlar üzerinde son derece etkili olan kullar ağası tarafından yönetilirdi. Ayrıca gulâmlar bölümü için özel bir vezir ve bir müstevfi görev yapmaktaydı. Kaçarlar'dan Feth Ali Şah devrinde (1797-1834) gulâm terimi hükümdara ait muhafız birliği için kullanılıyordu. Bu muhafız birliğinde Gürcüler üstün durumdaydılar. Kaçarlar'da gulâm müessesesi, XIX. yüzyıl ortalarında da gerek divana bağlı olarak (gulâm-ı divânî) gerekse orduda (gulâm-ı nizâm) kullanılmaya devam ediyordu. Fakat bu yüzyıl içinde İran'da Batı'nın tesiriyle şahsî kölelik ortadan kalkmıştı ve özel anlamda gulâm tabiri sadece yabancı diplomat veya konsoloslar tarafından çalıştırılan hizmetkâr ve haberciler için kullanılıyordu.

D) Hindistan. Gazneliler'den sonra Hindistan'a akınlarda bulunan Gurlular'da da gulâm müessesesi mevcuttu. Özellikle Gıyâseddin Muhammed (1163-1203) ve Muizzüddin (Şehâbeddin) Muhammed (1203-1206) devirlerinde satın alınan Türk

gulâmları ordunun çoğunluğunu teşkil etmekteydiler. Muizzüddin devrinde Türk esirlerinin satıldığı en büyük pazar Gazne idi. Bu esirler askerî eğitime yetiştirildiler ve daha sonra siyasette etkili faaliyet gösterip en yüksek makamlara kadar yükseldiler; hatta hükümdar oldular. Meselâ bu gulâmlardan Türkistan kökenli Kutbüddin Aybeg Delhi Sultanlığı'nı kurmuş, yine Türkistan'dan gelen İltutmış ve Balaban da hükümdarlığa kadar yükselmişlerdi. Bu durum, Gurlular devrinde Türk gulâmlarının kaynağının Türkistan olduğunu göstermektedir. Aybeg'den başka İhtiyârüddin Muhammed Halacî ve Nâsirüddin Kabâce gibi gulâmlıktan yetişme Türk kumandanları, kendi unvanlarına efendilerinin "muizzî" lakabını da eklediler ve Hindistan'da Gurlular'ın askerî geleneklerini devam ettirdiler. Muizzüddin'in yerine geçen Gıyâseddin Mahmud, kendi hizmetine girmeleri karşılığında Tâceddin Yıldız ve Aybeg'i âzat etmiş, onlara hil'atler ve hediyeler göndermişti. Böylece Gurlular Devleti'nde bir gulâm aristokrasisinin oluştuğu görülür.

Firûz Şah Halacî devrine kadar (1290-1296) Delhi sultanlarının hepsi gulâm veya onların soyundan idiler. Muizzüddin'in memlûklerinden olan İltutmış Gvalyor emîrliği sırasında âzat edilmişti; Balaban'ın ise Sultan Nâsirüddin Mahmud'un kızıyla evlenmeden önce âzat edildiği sanılmaktadır. İltutmış ve Balaban Han idaresinde Türk gulâmları, Selçuklu saraylarında olduğu gibi çeşitli üst düzey görevlerde bulunarak eyalet valiliklerine kadar yükseldiler. İltutmış'ın çocuklarının saltanatı zamanında Türk gulâmları hür görevlileri dışlamaktaydılar. Ayrıca bu devirde gulâm aristokrasisinin de devam ettiği anlaşılmaktadır. İltutmış'ın Türk memlûklerinden "çihligân" denilen kırk tanesi devlet işlerine hâkim duruma gelmiş, bu arada Habeş asıllı Cemâleddin Yâkut'un emîr-i âhûr tayin edilip itibar görmesine isyan etmiş ve onu öldürmüşlerdi; kiskanılan başka bir gulâm da Hint asıllı İmâdüddin Reyhân idi.

Halacî ve Tuğluklu devirlerinde gulâmlar yüksek mevkilere gelmeye ve ordu da önemli bir unsur olarak yer almaya devam ettiler. Bunların çoğu Türkistan'dan satın alınıyordu. Bu dönemde Hindü gulâmlar da yüksek görevlere getirildiler. Halacîler'den Alâeddin Muhammed'in ölümünden sonra Hindü gulâmı

Melik Kâfûr sultanın aile fertlerini öldürterek duruma hâkim olmuştu; ancak öteki gulâm kumandanları da Melik Kâfûr'u ortadan kaldırdılar. Hindü Hüsrev Han Berverî, efendisi Sultan Kutbüddin Mübârek Şah Halacî'yi öldürerek yerine geçmiş, Gazi Melik Tuğluk da onu öldürerek Tuğluklular hânedanını kurmuştu. Tuğluk, Alâeddin Muhammed devrinde kardeşleriyle beraber Horasan'dan Delhi'ye gelmiş ve saray hizmetine alınmıştı.

Halacî ve Tuğluk dönemlerindeki gulâmların sayısı hakkında kaynaklardan bazı rakamlar elde etmek mümkün olmaktadır; meselâ Muhammed b. Tuğluk'un ordusunda 20.000 Türk gulâmı vardı. Firûz Şah Tuğluk devrinde gulâm sistemi büyük ölçüde gelişme gösterdi. Eyaletlerdeki iktâ sahipleri savaşlarda esir toplayarak sultana göndermeye teşvik ediliyor, karşılığında da bu esirlerin değeri kadar yıllık gelirden muaf tutuluyorlardı. Bu şekilde merkeze gönderilen köleler dinî ve meslekî eğitim gördükten sonra yeteneklerine göre çeşitli işlerde istihdam ediliyordu. Nitekim yaklaşık 12.000 gulâm değişik alanlarda zanaatkâr olmuştu. Devlet hazinesinden ücret alan gulâmların toplam sayısı da 180.000 kadardı. Onlara ücretleri iki şekilde, para ile ve köylerin yıllık gelirleriyle ödeniyordu. Gulâmların işlerini yürütmek için Dîvân-ı Bendegân adında ayrı bir divan vardı. Gulâmlar saray memuriyetlerinin yanı sıra divanlarda ve yönetici sınıf olarak yüksek makamlarda görev yaptılar. Alâeddin Muhammed Halacî köle satışlarında belirli fiyatlar tesbit ettirmişti; meselâ bir erkek kölenin fiyatı 100-200 tenke arasındaydı. Ölümünden sonra tahta geçen Kutbüddin Mübârek Şah devrinde fiyatlar serbest bırakılmış ve satışlar 500 tenkeden başlamıştı.

Hindistan'da eyaletlerde kurulmuş olan öteki müslüman devletlerdeki asker-gulâmların rolü Delhi Sultanlığı'ndakinden pek farklı değildi. Bu devletlerde de saray teşkilâtında ve orduda gulâmlardan faydalanılıyordu. Nizamsâhîler, Âdilşâhîler ve Kutubsâhîler'in kurucuları yine Türk gulâmları idi. Âdilşâhîler'in kurucusu Yûsuf Âdil Han, Behmenîler'in meşhur veziri Mahmûd-ı Gâvân'ın hizmetinde bir gulâmdı. Berîdsâhîler'in kurucusu Kâsım Berîd, Behmenî Hükümdarı III. Muhammed Şah'a gulâm olarak satılmış bir Türk'tü. Zamanla bu devletlerin siyasetinde Habeşî gulâmlar önemli

rol oynamaya başladılar. Bir ara Âdilşâhîler'den İsmâil (1510-1534), Habeş ve Bîcâpûr'da bulunan Türk çocuklarının hizmete alınmamasını kararlaştırmıştı. Bu uygulama on iki yıl sonra Racpût ve Afganlar'ı da kapsamına alacak şekilde kaldırıldı; Habeşîler içinse I. İbrâhim devrine (1535-1558) kadar devam etti. Ancak Habeşîler Âdilşâhîler'in sonlarına doğru niyâbeti devraldılar. Bengal'de XV. yüzyılın sonunda Habeşî gulâmlardan Şahzâde ve Sîdî Bedr tahtı ele geçirmişlerdi. Bunlardan Sîdî Bedr'in hizmetinde 5000 Habeşî gulâm bulunuyordu.

Hindistan'da Bâbürlüler'in idaresinde gulâmlar idarî ve askerî kademelerde çok az yer aldılar. Bununla beraber Bâbürlü ordusunu yöneten mansabdarlar fırsat düşükçe birliklerinde gulâmlara görev verdiler. Ekber Şah, gulâmlardan "çelâs" denilen ve doğrudan kendine bağlı olan bir yaya birliği kurmuştu. Türkler'in yanı sıra bazan esir alınmış ve müslüman olarak yetiştirilmiş Hindü çocukları da bu gruba dahil edilmiştir. Hindistan'daki kast sistemine göre bir gulâmın iktisadî durumu çok defa hür adamkinden daha iyi idi. Ayrıca bunlar, sınıf değiştirmenin mümkün olmadığı kast sisteminde efendilerinin özel lutfu ile hürriyetlerine kavuşmayı da ümit edebiliyorlardı.

E) Anadolu. Anadolu Selçuklu Devleti'nde de orduda, idarede ve saray hizmetlerinde gulâm istihdam edilmiştir. Tabii olarak gulâmların çoğu Rum asıllıydı; bunun yanında Ermeni ve Gürcüler de vardı. Rum asıllı gulâmların en meşhurları, Celâleddin Karatay ile iki kardeşi Seyfeddin Kara Sungur, Kemâleddin Rumtaş ve Melikü'l-ümerâ Şemseddin Hasoğuz, Nâibü'l-hadre Emînüddin Mîkâil idi. Gulâmlar Anadolu Selçuklu Devleti'nde atabeg, emîr-i âhûr, taştâr, hazinedar, emîr-i devât, melikü'l-ümerâ, iğdişbaşı, şarâbsâlâr, emîr-i cândâr, emîr-i sipehsâlâr, emîrü'l-kebîr, çaşnigîr, emîr-i dâd, nâibü'l-hadre gibi önemli mevkilere getiriliyor, ayrıca büyük şehirlere askerî vali olarak tayin ediliyorlardı. Sultanlar gibi nüfuzlu emirlerin de hatırı sayılır miktarda gulâmları vardı. I. Alâeddin Keykubad'a isyan eden emirler bu özel askerlerine güvenmişlerdi; isyan bastırılınca onlar da katledilmiştir. Gulâmlar ordu dışında temizlik hizmetlerinde, hazinede, divanda, adliyede, tercüme odalarında, tuğrahâne, haremde ve maliyede de görevlendirilmiştir.

Önde gelen gulâmlar ayrıca Anadolu Selçuklularının kültür ve sanat hayatında önemli rol oynamış, çok sayıda cami, medrese ve hastahane yaptırıp bunlar için çeşitli vakıflar tesis etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Târîh-i Sîstân (nşr. Bahâr), Tahran, s. 222; Utbî, *Târîh-i Yemînî* (trc. Cerbâzekânî, nşr. Ca'fer-i Şîâr), Tahran 1345 hş., s. 19, 119, 200, 286; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 119, 127, 134-135, 145, 158; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî* (nşr. Ganî-Feyyâz), Tahran 1324 hş., s. 517; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi* (trc. Ahmed Ağırca — Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1986, VII, 418; VIII, 69, 112, 249-250; XII, 205-208, 266-267; Büdüârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 151, 175-177, 189-190, 234-235, 240-241, 244-246; Hasan-ı Fesâhî, *Fârsnâme-ye Nâserî: History of Persia Under Qajâr Rule* (trc. H. Busse), New York 1972, s. 321, 332; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 379; Seyfeddin Hâcî b. Nizâm Ukaylî, *Âşârü'l-vüzerâ* (nşr. Mîr Celâleddin Urmevî), Tahran 1337 hş., s. 150-151; Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, 337-338, 385, 443; II, 479, 483-484; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 37, 53-54, 100-102, 117; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trc. Tevfik Biyıkhoğlu), Ankara 1948, s. 92; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 156-157; a.m.f., *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 38-39; M. A. Ghafor, *The Ghurids* (doktora tezi, 1959), Universitat Hamburg, s. 164-165, 194; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids*, Edinburg 1963, s. 98-106; a.m.f., "Ghaznevid Military Organization", *Isl*, XXXVI (1960), s. 40-41; a.m.f., "The Turks in the Islamic Lands up to the Mid-11th Century", *Ph. TF*, III (1971), s. 4-6, 9-10, 14-17; a.m.f., "The Early Ghaznavids", *ChIr*, IV, 163, 179-180, 185; a.m.f., "The Tâhirids and Saffârids", a.e., IV, 99, 125-126, 131-132; a.m.f., "Ghulâm", *EI²* (İng.), II, 1081-1084; a.m.f., "Ghurids", a.e., II, 1103; R. N. Frye, "The Sâmânids", *ChIr*, IV, 143-144, 149-151; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 66-67; Aydın Tanerî, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 123-124; H. M. Elliot — J. Dowson, *The History of India as Told by Its Own Historians*, Lahore 1979, II, 298-299, 320-322, 360; III, 97-99, 101, 114, 128, 212; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 1981, s. 232, 235, 287-290, 294-295; Safâ, *Edebiyyât*, II, 69-77; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 225; Hasan-ı Enverî, *İşlâhât-ı Divânî: Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 2535 şş., s. 41-42; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s. 323-324; a.m.f., "Karategin Ailesi", *TKA Prof. Dr. İ. Yarkın'a Armağan*, Ankara 1988, s. 1-2, 16; a.m.f., "Sebüktegin'in Pendnâmesi", *İTED*, VI/1-2 (1975), s. 229; a.m.f., "Emîr Savtegin", *TED*, VI/6 (1975), s. 63, 67, 70-71, 74; a.m.f., "Sîmcüriler I: Sîmcür ed-Devâtî", *TD*, sy. 32 (1979), s. 76, 79, 83; a.m.f., "Arslan Argun", *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1974-81; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, 238-258; S. Vryonis, "Selçuk Ghulams and Ottoman Devshirmes", *Isl*, XLI

(1965), s. 224-241; M. Fuad Köprülü, "Aybeg", *İA*, II, 58-60; Coşkun Alptekin, "Zengî", a.e., XIII, 532; P. Hardy, "Ghulâm", *EI²* (İng.), II, 1084-1085; Dihhudâ, "Ghulâm", *Luğatnâme*, XX, 271-275.

ERDOĞAN MERÇİL

F) Osmanlılar. Osmanlılar'da gulâmın çoğul şekli olan "gilmân"ın kullanımı daha yaygındır. "Gilmânân" veya "gilmanlar" şeklinde tekrar çoğulu yapılan kelime "kapı kulu"nda olduğu gibi bazan yerini "kul"a terketmiştir. Gilman kelimesinin, yaya veya atlı Kapıkulu ocakları neferlerinden Enderun, Bîrun gibi sarayın erkek hizmetkârlarına kadar uzanan çok yaygın bir kullanımı alanı vardır. Saray hizmetkârları için daha ziyade gulâm veya "oğlan" kelimesi kullanılmıştır (bk. İÇ OĞLANI). Köle kadın hizmet erbabına ise "câriye" denirdi (bk. KÖLE). Devşirme oğlanlarına "gilmânân-ı devşirme", acemi oğlanlarına "gilmânân-ı acemiyân" (bk. ACEMİ OĞLANI), bostancılara "gilmânân-ı bostâniyân" veya "gilmânân-ı bağçe-i hâssa", saray iç oğlanlarına "gilmânân-ı Enderûn, gilmânân-ı hâssa" (bk. ENDERUN) veya "gilmânân-ı Sarây-ı Âmire" denirdi. Bu zümrelerin her biri bağlı olduğu ocak veya koğuşun usullerine göre yetişir ve yüksek rütbeli devlet hizmetlerine tayin edilirdi.

Daha önce kurulan İslâm ve Türk-İslâm devletleri müesseselerinin teşkilâtları ile eski Türk devlet geleneğinin bazı esaslarını birleştiren Osmanlı padişahları ve özellikle Fâtihten Mehmed kul sistemini çok geliştirmiş ve bunu devletin merkezî, askerî ve taşra teşkilâtlarında geniş ölçüde uygulamışlardır. Enderun olsun Bîrun olsun en küçük hizmetlisinden en büyük yetkilisine kadar sarayın her türlü işi devşirme asıllı gilmanlara verilmiş, devletin merkezî ve taşra yönetimi genellikle yine devşirme kökenli vezir veya beylerbeyilere bırakılmıştır. XV ve XVI. yüzyıllarda istisnâ olarak Türk asıllı veziriazamlar iş başına getirilmişse de ağırlık yine devşirme vezirlerde kalmıştır.

Âlî Mustafa Efendi sultanların gelişigüzel, "ne idüğü belirsiz" gilmanı saray hizmetine almamalarını, aslı nesli bilinenlerin de mutlak kuyâfe* ilminden anlayan âlimler tarafından incelendikten sonra alınması gerektiğini belirtmektedir. Zira bu gilmanların zamanla yükselerek Has Oda'ya gireceğini, daha sonra dış hizmete çıkacağını ve idareleri altındaki müslümanları ezebileceğini, bunun da padişaha bedduaya se-

bep olacağını ifade etmektedir. Fâtihten Mehmed devrinde saray hocasının uygun gördüğü oğlanların Enderun'a alınarak diğerlerinin kapıcılığa ve Acemi Ocağı'na verildiğini ve neferlikte bırakıldığını anlatan Âlî, kötü kimselerin hizmetinde bulunmuş olanların, şehir oğlanlarının, levent ve evbaşlara karışmış, meyhâneye gitmiş gilmanların harem hizmetine alınmamasını, bu gibilerin önceki harem hizmetkârlarına da kötü örnek olacaklarını yazmaktadır (*Mevâidü'n-nefâis ft kavâidü'l-mecâlis*, s. 20 vd.).

Padişah otoritesinin zayıfladığı XVII. yüzyıl başlarından itibaren devşirme sisteminin gevşemesine paralel olarak gilman sistemi de bozulmuştur. Abaza Paşa'nın II. Osman'ın kanını dava ederek ayaklanması doğrudan Kapıkulu ocaklarına, dolayısıyla gilman sistemine karşı yapılmış gibidir. Çok cepheli 1683-1699 savaşlarından sonra eski güçlerini kaybeden gilmanlar daha farklı bir karaktere bürünmüş ve etkileri azalmıştır. XVIII. yüzyılda gilman sisteminin hemen hemen tamamen ortadan kalkması üzerine saraya devşirmelerin yerine devlet adamlarının ve nüfuzlu kişilerin oğulları girmeye başlamıştır. Edirne ve İbrâhim Paşa saray mekteplerinin önemlerini kaybetmesinden sonra ise saraya girmenin yegâne kapısı Galata Sarayı olmuştur. Bu saraydaki gilman eğitimi bir süre daha devam etmiş, Batı saraylarının taklidine başlandığı II. Mahmud zamanında Enderun lağvedilerek devlet Mâbeyn müşirliği kurulmuş ve devlet kadroları için memur yetiştiren mektepler açılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sûret-i Deftâr-ı Sıcak-ı Arvanid (nşr. Halil İnalçık), Ankara 1954, tür.yer.; İbn Kemal, *Tevârîh-i Âli-i Osmân*, I, 28, 29; II, 49; Selânikî, *Târîh* (İpsirli), I, 2, 13, 145, 159; II, 631; Âlî Mustafa Efendi, *Mevâidü'n-nefâis ft kavâidü'l-mecâlis*, İstanbul 1956, s. 20 vd., 165 vd., 191 vd., 215 vd.; *Mebde-i Kânûn-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi* (nşr. E. Y. Petrosyan), Moskova 1987, vr. 9^a, 17^b; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 472; Atâ Bey, *Târîh*, I, tür.yer.; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, 2 vd.; A. Howe Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (trc. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul 1987, s. 27 vd., 45, 51 vd., 76 vd., 109 vd., 279 vd.; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul 1931), İstanbul 1981, s. 101, 134-139; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I-II, tür.yer.; a.m.f., *Medhal*, s. 13; a.m.f., *Saray Teşkilâtı*, tür.yer.; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, tür.yer.; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 137, 168; a.m.f., "Ghulâm", *EI²* (Fr.), II, 1111-1117; Pakalın, I, 664-665, 679.

ABDÜLKADİR ÖZCAN